

ЩОДО ХРОНОЛОГІЇ АМФОР IV–V ст. З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Завдання статті автор бачить у виділенні основних типів амфор, що побутували в Причорномор'ї в IV–V ст. Усі розглянуті типи подані за комплексами, але мають загальну нумерацію.

Проблема хронології амфор IV–V ст. останнім часом постала досить гостро, що пов'язано з нашим передатуванням комплексів, які традиційно зараховували до III–IV ст., більш пізнім часом. В основу пропонованої хронології покладено керамічні комплекси чотирьох хронологічних періодів: «Післяготський будинок» у Тірі 360–370 рр.; шар у районі стіни 30 VII кварталу Херсонеса з розкопок 1987/89 рр., що належить до 380–470 рр.; останній період існування Танаїса, що датується 450–460 рр.; засип «цистерни в алтарі» другого кварталу Херсонеса розкопок 1980 р. і перший рівень колодязя «К-4» у третьому кварталі Херсонеса, що датуються останньою чвертю V ст. Найвиразніший комплекс — «Цистерна в алтарі» другого кварталу Херсонеса — датується червонолаковою керамікою та склом останньої чверті IV ст. Виділено 26 типів амфор.

А. В. Сазанов

CONCERNING THE CHRONOLOGY OF AMPHORAE OF THE 4TH–5TH—CENTURIES AD FROM THE NORTHERN BLACK SEA AREA

The author interpretes an aim of the given article as a distinction of the basic types of amphorae, which were existed in the Black Sea area in the 4th–5th—centuries AD. All the types under consideration are given by complexes, but have the common numeration.

The problem of chronology of amphorae of the 4th–5th—centuries has become considerable enough owing to our redating the complexes to the later time, which had traditionally been referred to the 3th–4th—centuries AD. The ceramic complexes of four chronological periods lay in the basis of the chronology: «After – Goth house» in Tira of 360–370, the layer near the wall 30 of the VII insula of Chersonesos from the excavations of 1987–1989, referring to 380–420, the last period of existence of Tanais, dating to 450–460ies, covering the «cistern in the altar» of the II insula of Chersonesos from the excavations of 1980, and the first level of the well «K-4» in the III insula of Chersonesos, which is dated to the last quarter of the V—century. «Cistern in the altar», of the II insula of Chersonesos, which is dated according to redglossed ceramics and the glass of the last quarter of the 6th—century is the most significant of the complexes. 26 types of amphorae have been singled out.

М. С. Сергєєва

ДО ІСТОРІЇ ГРИ В БАБКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті розглянуто гральні астрагали давньоруського часу з території лісостепової Наддніпрянищини і можливий контекст їхнього використання.

Ігри з використанням кісток тварин у тому чи іншому вигляді в різні часи існували серед населення лісостепової і степової Євразії. За значної різноманітності варіантів, що практикувалися у тому чи іншому етнокультурному середовищі, загальний зміст більшості з них можна визначити як вибивання за правилами

фігур, якими служили кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби (корів, свиней, овець тощо), а також астрагали овець, кіз, корів тощо, рідше, диких тварин (оленів, козуль). Битками для гри звичайно слугували ті самі кістки, спеціально оброблені. Серед українців, росіян і білорусів ігри цього типу донедавна були досить популярними і добре відомі з етнографічних описів¹. Найбільш розповсюджена їхня назва у східних слов'ян — «бабки», в Україні їх називали також «паці», у Росії — «козні», «лоджки». Є всі підстави говорити, що гра в бабки належить до числа досить давніх слов'янських ігор. Знахідки астрагалів зі слідами додаткової обробки (стесаними поверхнями, продряпаними знаками, висвердленими отворами тощо) на давньоруських пам'ятках дають змогу позитивно відповісти на запитання про побутування цієї гри в Київській Русі.

Будучи невід'ємною частиною духовного життя будь-якого народу, ігри можуть становити для дослідника спеціальний інтерес, особливо з огляду на той факт, що в давнину вони були не просто розвагою, а й мали певний символічний і магічний зміст. З цих позицій давньоруська гра в бабки з її атрибутами, виявленими археологічними дослідженнями, ще не ставала об'єктом окремого вивчення. Цією статтею ми хочемо якоюсь мірою заповнити цей пробіл. Предмет її розгляду — гральні астрагали давньоруського часу і можливий контекст їхнього використання на території лісостепової Наддніпрянщини, де гра з астрагалами, судячи з їх відносно численних знахідок, у зазначений період була особливо розповсюдженою.

У число астрагалів, що могли бути використані для ігор, ми включаємо всі астрагали, знайдені в комплектах, а серед одиничних — астрагали зі слідами додаткової обробки (зі знаками, просвердленими отворами, затесаними поверхнями — однієї чи двома-трьома). Битками служили астрагали зі спеціально висвердленим отвором, наскрізним чи ненаскрізним, залитим свинцем. Астрагали з висвердленими отворами, але без свинцю, можна розглядати як заготовки для биток.

Слід зазначити, що не в усіх випадках астрагали зі слідами обробки можна зараховувати до гральних костей. Ті з них, що мають стесані і сильно залощені поверхні, ймовірно, у ряді випадків служили робочим інструментом типу лошцिला. Аналогії цьому найпростішому інструменту, як й іншим подібним до кістяних знарядь з інструментарію давньоруських ремісників, відомі принаймні з епохи бронзи². Астрагали з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (1—2 мм) посередині або збоку, що, ймовірно, могли служити амулетами, розглянуто в одному ряді з кістками з мітками, оскільки їхня наявність в ігрових наборах дає всі підстави бачити в них одночасно і реквізити для гри.

У Києві астрагали в наборах, інтерпретованих як гральні, відомі принаймні з X ст. Вони трапляються в основному серед поховального інвентарю того періоду. Яскравим прикладом такої знахідки може служити відоме дитяче поховання № 110 некрополя на Старокиївській горі (нумерація за М.К. Каргером), де серед речей, що супроводжували небіжчика, дитину 6—8 років, був і набір з 157 астрагалів вівці. Більшість з них не мали слідів додаткової обробки, однак окремі екземпляри були залиті свинцем (битки) або мали прокреслені знаки³. Два астрагали було виявлено в дружинному похованні того ж некрополя (поховання № 120). Один з них мав насічку, інший — наскрізний просвердлений отвір⁴. Комплект, в який входило понад сотні «бабок», містив поховальний інвентар Чорної Могили в Чернігові. Битки, що належали до нього, були бронзовими і також мали форму астрагала⁵. Невеликі набори астрагалів, до яких входили серед іншого екземпляри з отворами, знайдені в окремих похованнях Шестовицького могильника⁶.

Таким чином, судячи із соціальної прив'язки згаданих поховань, можна говорити про побутування цієї гри в дружинному середовищі. Можливо, саме її мають на увазі билини, в яких поряд з розповсюдженими шахами іноді згадується також «игра в кости», що практикувалася давньоруськими богатирами⁷. При тому, зрозуміло, ми далекі від твердження, що подібні ігри не побутували в іншому середовищі, оскільки зв'язані з рядовими пам'ятками знахідки астрагалів відомі як у більш ранній час — на слов'янських поселеннях, так і пізніше в давньоруських містах. У давньоруських курганних похованнях ігрові реквізити взагалі трапляються порівняно рідко⁸, при цьому в похованнях осіб явно не одна-

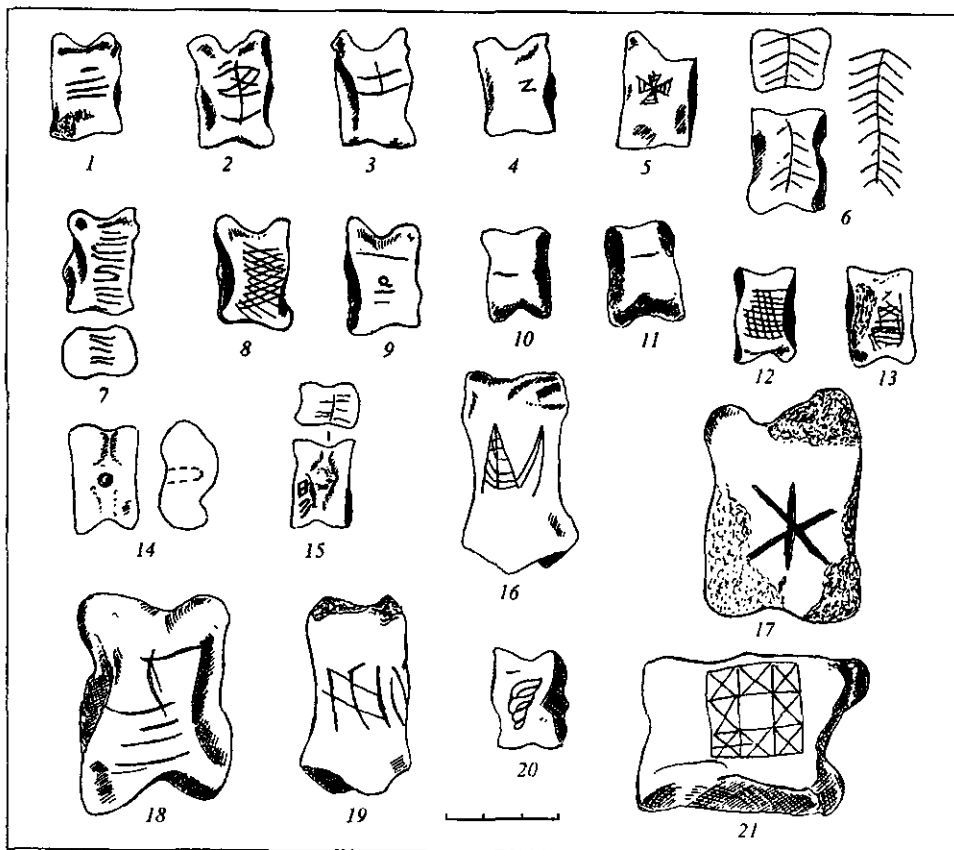

Рис. 1. Астрагали зі знаками, знайдені у Києві: 1 — Старокиївська гора; 2—6 — вул. Велика Житомирська; 7—8 — г. Дитинка; 9—15 — вул. Волоська, 16; 16 — вул. Межигірська; 17 — вул. Оболонська, 4; 18, 19 — вул. Нижній Вал, 41; 20—21 — Десятинна церква

кового соціального і майнового положення (від елітарного поховання в Чорній Могилі до рядових дружинних поховань у Шестовиці). Це не дає змоги досить упевнено вважати їх знаковим вираженням якогось особливого суспільного статусу померлих у загальному контексті поховального обряду. Зрозуміло, таку можливість не слід виключати цілком, однак, скоріше за все, наявність астрагалів у складі похоронного інвентарю може свідчити про значущість, можливо, сакральну, яку їм надавали конкретні власники.

У шарах XI—XII ст. астрагали в Києві трапляються в основному в рядових побутових комплексах, як поодинокі, так і цілими комплектами (рис. 1, 1—21). Астрагали з мітками було знайдено на Старокиївській горі, у тому числі під час досліджень у районі Десятинної церкви⁹, на різних об'єктах, досліджених на вул. Велика Житомирська у 1989 р. Комплект з 12 астрагалів було виявлено у будівлі X—XI ст., дослідженої на території «Міста Ярослава» (гора Дитинка)¹⁰. Два астрагали з цього набору мали прокреслені знаки й один — наскрізний отвір, просвердлений збоку. Набір із 25 астрагалів вівці походить з розкопок давньоруської будівлі на вул. Волоській, 16 (Поділ, розкопки 1984 р.), 5 із них мали насічки й 1 — наскрізний отвір. Ще один астрагал з насічками було знайдено за межами будівлі. Кістки з мітками було виявлено також під час досліджень на Подолі на вул. Нижній Вал, 41¹¹, Межигірська, 11, Оболонська, 4.

Є приклади таких знахідок і з інших давньоруських міст і поселень, розташованих на території Середньої Наддніпрянщини, зокрема, такі екземпляри походять із Путивля¹², велику кількість астрагалів зі знаками, просвердленими отворами, слідами підтесування знайдено під час розкопок у Воїнській Греблі (давньоруський Воїнь)¹³. Мічені астрагали відомі з розкопок в районі с. Григорівка (рис. 2, 1—2), один астрагал було знайдено у будівлі кінця XI ст. на посе-

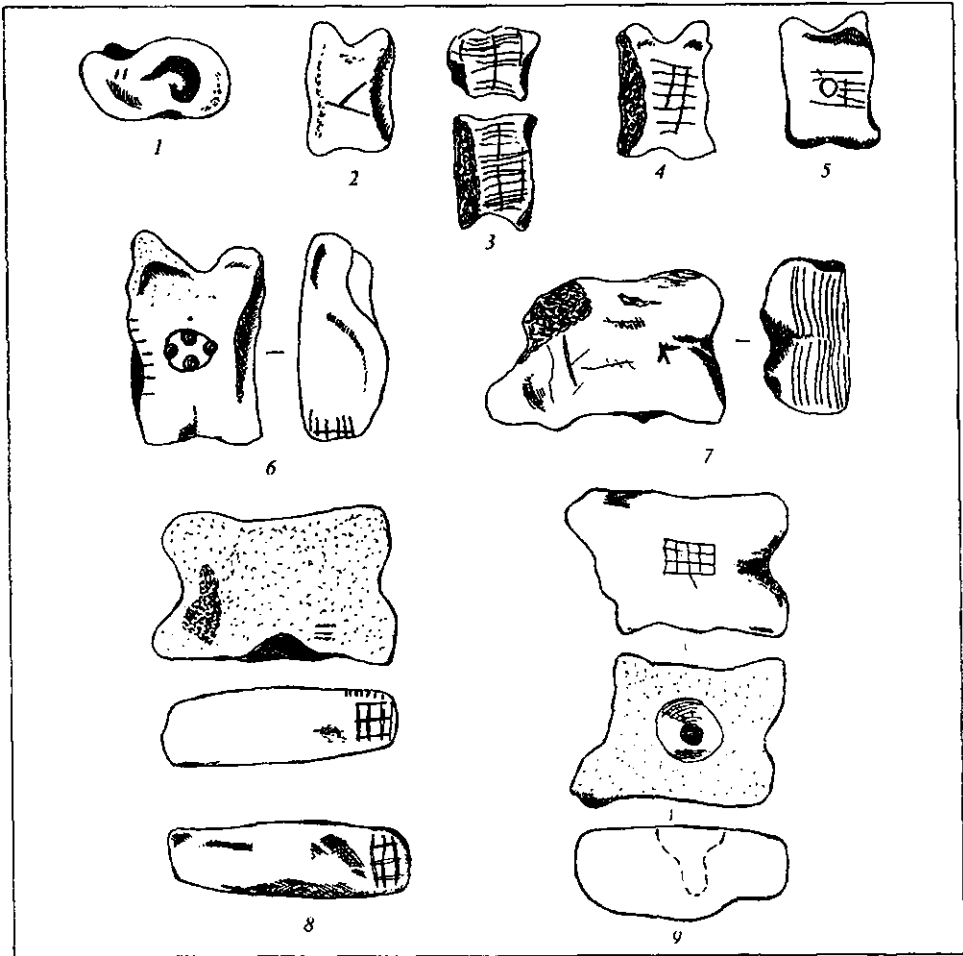

Рис. 2. Астрагали зі знаками з території Середньої Наддніпрянщини: 1—2 — р-н с. Григорівка; 3 — Теремки-2; решта — Воїнська Гребля

ленні Теремки-2 під Києвом (рис. 2, 3). У Південній Наддніпрянщині вони знайдені на поселенні Ігрень-8¹⁴. Трапляються подібні астрагали також на півночі, північному сході і північному заході Русі¹⁵, у західному ареалі поширення давньоруських пам'яток¹⁶, що може свідчити про розповсюджену традицію використання у грі саме цього різновиду кісток у давньоруський час.

Серед астрагалів, що ми визначаємо як безперечно гральні, переважають належні дрібній рогатій худобі (овечі чи козячі), але трапляються також коров'ячі. Кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашніх тварин зі знаками-графіті також відомі, насамперед із київських матеріалів (рис. 1, 16, 19), однак у давньоруський час вони не були широко розповсюджені і почали переважати як пристосування для гри значно пізніше. В іграх слов'ян, зафіксованих етнографами, використовували майже винятково ці кістки, що витіснили із застосування астрагали¹⁷.

Знаки-графіті на астрагалах, як правило, повторюють кілька основних мотивів. Серед них найбільш поширені окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, композиції з пересічених ліній, хрестики, сітка, «ялинка», прямокутники з перехрещеним полем тощо. Досить часто трапляється також їхнє маркування неглибокими ямками невеликого діаметра. На окремих астрагалах, украй нечисленних, спостерігаються складніші фігури. Так, один з астрагалів з дитячого поховання № 110 Київського некрополя був маркований чотирьохпелюстковою розеткою, розміщеною в колі. Під час розкопок Десятинної церкви в Києві було знайдено астрагал із вигравірованою плетінкою. Інший астрагал, що

походить звідти ж, мав мітку у вигляді квадрата з полем, розбитим на дрібні перекреслені по діагоналі квадратики (рис. 1, 20, 21). Звертає на себе увагу той факт, що малюнки на обох астрагалах виконані досить ретельно, тимчасом, як основна їхня маса відрізняється недбалістю виконання. Астрагали з буквами вкрай нечисленні. Цікаво що один з них, що містить малюнок, який нагадує буквені знаки, походить з житла VIII ст., дослідженого в Рівному¹⁸. Астрагал із маркуванням літерою було знайдено під час розкопок у Волковиське (Беларусь)¹⁹. Один з астрагалів, що походять з вул. Великої Житомирської у Києві, був помічений невеликим значком, що нагадує літеру N або Z (рис. 1, 4).

З огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах варто визнати, що гра в бабки і самі астрагали як їхній реквізит, згодом, мали деяке магічно-символічне значення і їх пов'язували з конкретним обрядовим контекстом. Численні етнографічні паралелі дають широкий спектр подібних значень. Спираючись тільки на давньоруські джерела, з'ясувати призначення астрагалів, що належать до гральних, вкрай проблематично, оскільки відсутні будь-які дані як у цілому про їхнє використання, так і про призначення знаків на них. Тому вважаємо за доцільне залучення до розгляду інших аналогічних культурних традицій на території Євразії, які так чи інакше можна проєктувати на давньоруські реалії. У цьому зв'язку слід звернутися до передісторії розглянутої давньоруської традиції гри в бабки.

На території східноєвропейського лісостепу і степу увагу до астрагалів як до кісток з особливим значенням засвідчено з епохи бронзи. Їх досить часто знаходять у комплексах катакомбної і зрубно-історичних спільностей, часто в наборах. У похованнях такі набори іноді налічували до 160 астрагалів²⁰. На думку І.Ф. Ковальової, вони могли бути призначені для гри і пророкувань²¹. Як вважають В.В. Циміданов і Н.А. Чаур, у зрубних похованнях астрагали могли, серед іншого, відігравати роль соціального маркера²². На деяких з таких астрагалів було засвідчено прокреслені знаки²³. Пізніше, в добу раннього заліза, до інвентарю окремих скіфських поховань входять просвердлені астрагали²⁴, проте такі знахідки нечисленні. Марковані астрагали й астрагали в наборах тут практично не трапляються. Відсутність гральних комплектів і маркованих астрагалів не дає змоги встановити ступінь поширеності гри типу «бабок» у скіфів. Можна лише зазначити, що цей культурний елемент не був запозичений ними в античних містах Північного Причорномор'я, де знайдено велику кількість мічених астрагалів²⁵, і подібні ігри мали поширення, як і взагалі в античному світі²⁶. Отже, спадкоємність, принаймні, у ставленні до ігор з астрагалами, за археологічними даними, між двома епохами на території східноєвропейського лісостепу не прослідковується, а тому немає підстав розглядати ранні варіанти подібних ігор як генетичну підоснову для їхнього змісту в наступні періоди.

Говорячи про походження слов'янської традиції використання астрагалів в ігровому, обрядовому і магіко-символічному контексті і їхнього маркування, деякою мірою зв'язаною з цими функціями, не можна не звернути увагу на те, що в VII—X ст. мічені астрагали були добре відомі на території східноєвропейського лісостепу і степу, де, з одного боку, ця культурна риса характерна для ала-но-болгарського культурного ареалу, з іншого — для суміжного з ним слов'янського. Мічені астрагали було знайдено на салтівських пам'ятках Донеччини й Подніпров'я²⁷, на території Саркела і Волзької Болгарії²⁸. Відомі подібні знахідки на слов'янських пам'ятках Подоння й Подніпров'я, де виявлено як окремі астрагали з мітками чи просвердленими отворами, так і цілі їх набори. Вони походять із таких городищ, як Велике Боршевське, Кузнецовське, Животинне, Титчиха в Середньому Подонні²⁹ (в основному, астрагали козулі), Новотроїцьке на території Дніпровського Лівобережжя (овечі)³⁰ та ін. З поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне Сумської обл.³¹ походять 10 мічених астрагалів (рис. 3) і 19 — з отвором збоку (з останніх — 2 зі знаками і 1 зі стертою поверхнею). Знахідки мічених астрагалів відомі також на слов'яно-болгарських поселеннях у північно-східній частині Дунайської Болгарії і на території Балкан у цілому³². Отже, використання мічених астрагалів у лісостеповій і степовій зонах співвідноситься з конкретними етнокультурними ареалами, що контактували між собою. Це дає змогу припускати або загальні корені зазначеного культурного явища, або

Рис. 3. Астралаги зі знаками з поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне Сумської обл.

принаймні наявність якихось загальних уявлень у цих зонах, імовірно за все, що мають східне (у широкому розумінні) походження. Серед іншого, слід зазначити подібність багатьох мотивів, які використовували для маркування астралагів на значній території не тільки східноєвропейської, а й ширше, євразійської лісо-степової й степової зон. Виходячи із зазначеної ситуації, можна вважати, що гра в астралаги могла займати приблизно однакове місце у світогляді слов'ян та ірано-і тюркомовного населення євразійських степів. При цьому правомірно припустити, що саме східна традиція могла якоюсь мірою вплинути на виникнення відповідної слов'янської (принаймні, слов'янської лісо-степової). У багатьох ірано- і тюркомовних народів уявлення про сакральну значущість астралагів та ігор з ними зберегли виразний характер аж до етнографічної сучасності. Більш різноманітними є тут і самі ігри з астралагами. Значущість згаданої ігрової традиції для цих народів дає змогу говорити про її ймовірну споконвічність в їхньому середовищі. Наведене робить правомірним звернення до традицій гри з астралагами, що збереглися переважно в Азії, для реконструкції, хоча б на загальному рівні, змісту відповідних слов'янських ігор.

У багатьох традиційних культурах зазначеного ареалу астралаги були пов'язані з магією родючості і достатку, особливо в скотарських господарствах. Наприклад, тувинці й монголи дотепер вважають, що ці кістки приносять щастя, сприяють розмноженню худоби, забезпечують процвітання³³. Магічними властивостями астралагів були обумовлені і значення ігор з ними. У тюрко-монгольському (монголи, хакаси, тувинці тощо)³⁴ й іранському (гірські таджики)³⁵ етнокультурному середовищі різні ігри з астралагами практикували в часово-обрядовому контексті і були пов'язані з циклом весняних свят: Нового року й весняного рівнодення. Слід зазначити, що схоже відношення до ігор цього типу засвідчено також у росіян Сибіру, де гра в бабки ще в XIX ст. входила до комплексу весняного циклу ігор, що починалися тільки після Великодніх свят³⁶. Цю рису можна було б вважати пізнім запозиченням у сусідніх народів Сибіру, однак відголоси зв'язку гри в бабки з календарною обрядовістю, хоча й такі, що цілком втратили сакральний зміст, дає й європейський ареал проживання східних

слов'ян: тут насамперед варто вказати на звичай рахувати бабки (як і гроші) на Великий Четвер з метою одержання доходу в грі. Це у свій час зауважив С. Максимов, зазначаючи поширеність цього уявлення в Росії (у дореволюційних геополітичних рамках, але, на жаль, без посилення на конкретні регіони його побутування)³⁷. У зв'язку з подібними уявленнями слід відзначити взагалі роль худоби як символу і втілення багатства в Київській Русі. Слово «скотъ» у давньоруській мові означало не тільки домашніх тварин, а й взагалі майно, гроші³⁸. Слов'янський «скотій бог» Волос-Велес певною мірою є персонажем, зв'язаним «з ідеєю достатку, накопичення, прибутку»³⁹. Разом з тим про язичницький характер давньоруських ігор опосередковано свідчить негативне відношення до них з боку церкви. У церковній літературі, що існує на Русі, як давньоруській, так і перекладній, ігри взагалі — бісівське породження⁴⁰. До певної міри це може пояснюватися практикою ігор у контексті язичницьких обрядів. Припущення про відношення в давнину до астрагалів як до магічної речі, пов'язаної з ідеєю процвітання й родючості також у слов'янському етнокультурному середовищі, таким чином, здається цілком правомірним. Як такі, вони, можливі, і їх носили як амулети. На слов'янських поселеннях у деяких випадках просвердлені астрагали великих тварин, які використовували в ігровій практиці, знаходять у комплексах, що дає змогу припускати зазначені їхні функції. Так, в одному з жител на городище Новотроїцькому астрагал козулі з отвором було виявлено між пічкою й горщиком біля неї разом із просвердленим зубом собаки⁴¹, на Великому Боршевському городищі — разом із просвердленим астрагалом бобра⁴². Про зв'язок ігор у бабки з магічними функціями астрагалів і, відповідно, значущість цих кісток як гральних реквізитів може деяким чином свідчити той факт, що металеві битки з Чорної могили були відлиті не довільно, а точно повторювали форму астрагала. Як типологічну паралель можна згадати аналогічні металеві (золоті й срібні) астрагали в монголів⁴³. Заміна астрагалів як реквізитів гри на кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок тварин, більш великі й зручні для гри, що відбулася згодом в усіх східнослов'янських народів, може свідчити про зміну ставлення до астрагала як до сакрального предмета. Із втратою астрагалами магічних функцій гра в бабки втрачає свою обрядову актуальність і перетворюється на просту розвагу.

З огляду на широке розповсюдження традиції маркування гральних кісток, можливе призначення згаданих знаків можна установити за аналогіями. Такі дослідники археологічних культур Сибіру, як С.В. Кисельов та Л.Р. Кизласов, пов'язували подібні малюнки на астрагалах таштицької культури з тамгами — знаками власників (хоча деякі їхні варіанти — ямки, крапки, хрести, ромби, — на думку цих авторів, могли бути також рахунковими знаками)⁴⁴. Етнографічні матеріали, зокрема з Туви, підтверджують практику нанесення тамг, родових і особистих, на астрагали. Мітки при цьому наносили не на всі кістки в гральному комплекті, а на окремі, які вважали головними⁴⁵. П. Георгієв також розглядав як тамги знаки на астрагалах з території Болгарії⁴⁶.

Імовірно, особистими мітками власників могли бути і графіті на давньоруських астрагалах. Принаймні, їхній зв'язок із правилами тієї чи іншої гри виявляється менш вірогідним, оскільки в цьому випадку можна було б простежити певну закономірність у розподілі астрагалів з різними знаками в ігрових наборах, чого в дійсності не спостерігається. Деякі знаки з перелічених вище (плетінка, чотириохпелюсткова розетка) взагалі одиничні і не пов'язані з будь-якими системами знаків. Дрібні насічки, риски тощо, можливо, могли бути знаками, що відбивають наявність якихось дій у грі, пов'язаних з рахунком. Одночасно не виключений і магічний зміст міток на астрагалах, що, власне кажучи, притаманне будь-яким міткам — знакам власників в архаїчних культурних традиціях. В одному випадку В.М. Зоценко бачить подібність прокреслених ліній на двох гральних кістках, знайдених у будівлі XI ст. на Київському Подолі (вул. Нижній Вал, 41), скандинавським рунам, які варто трактувати як магічну формулу, що забезпечує удачу в грі⁴⁷. Слід зазначити, що крайня схематичність значків на цих кістках (рис. 1, 18, 19) змушує ставитися до подібного трактування з обережністю, хоч і не заперечувати його цілком.

Побутування уявлень про астрагали як предмети з магiчними властивостями в середньовiччя не обмежувалося територiєю лiсостепової i степової зон Євразії, про що свiдчать знахідки цих кiсток iз просвердленими отворами в Польщі й Прибалтиці, хоча й, судячи з публікацій, нечисленні⁴⁸. Отже, може йтися про величезний культурний ареал поширення уявлень про сакральний характер астрагалів, однак у цілому це питання потребує подальшого вивчення i надалі може стати предметом спеціального розгляду.

¹ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. 64. Пацы // КС. — 1889. — Т. XXVI. — С. 639—640; Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. — СПб., 1902. — Т. 3. — С. 195—196; Игры народов СССР. — М., 1985. — С. 37—39.

² Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — Киев, 1990. — С. 50.

³ Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 176. — Табл. XVIII. — Рис. 27.

⁴ Там же. — С. 197. — Рис. 43.

⁵ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11 — С. 43. — Рис. 16.

⁶ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — Київ, 1977. — С. 133—134, 151. — Табл. VII, 11—13; XVII, 6, 7.

⁷ Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969 — С. 275.

⁸ Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. — Киев, 1990. — С. 47.

⁹ Сергеева М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна Церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — № 47, 48.

¹⁰ Боровський Я.Є., Архипова С.І. Дослідження «Міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 215. — Рис. 7.

¹¹ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — Рис. 20, 2—4.

¹² Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — Рис. 5, 22

¹³ Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — Табл. XXVI, 1—10.

¹⁴ Козловський О.А. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — Рис. 36, 16—19.

¹⁵ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. — М., 1966. — Рис. 44, 11; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975. — Рис. 15, 14, 16; 38, 17; Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. — Минск, 1989. — Рис. 68, 11—12; 97, 28; Штыхов Г.В. Древний Полоцк XI—XIII в. — Минск, 1975. — С. 94. — Рис. 48, 29; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. — Минск, 1978. — Рис. 17, 15; Лысенко П.Ф. Берестье. — Минск, 1985. — С. 284. — Рис. 190, 11—13; Никольская Т.Н. Городище Слободка XII—XIII вв. — М., 1987. — Рис. 52, 13; Гайдучков П.Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп. — М., 1992. — С. 88. — Рис. 47, 4—9.

¹⁶ Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С. Бранештский монильник X—XI в. — Кишинев, 1984. — С. 10, 18, 51.

¹⁷ Игры народов СССР. — С. 38; Сумцов Н.Ф. Указ. соч. — С. 639.

¹⁸ Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. — К., 2000. — Рис. 1; 2. — С. 117.

¹⁹ Зверуго Я.Г. Древний Волковыск... — Рис. 38, 17.

²⁰ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепрпетровск, 1989. — С. 31.

²¹ Там же; Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчинок // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1990.

²² Цимиданова В.В., Чаур Н.А. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 50—61.

²³ Там же. — С. 57.

²⁴ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Д1-4. — С. 95; Волковой С.С., Андросов А.В., Лихачев В.А. и др. Скифские могильники IV—III вв. до н. э. юга Днепрпетровской области // Курганы степного Поднепровья. — Днепрпетровск, 1980. — С. 22.

²⁵ Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986. — С. 83. — Табл. XVI.

²⁶ Бек-де-Фукьер Л. Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусству и праву. — Киев, 1890. — С. 62—65.

- ²⁷ Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника // АП. — 1952. — 3. — Рис. 6; Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // СА. — 1979. — № 2. — С. 88.
- ²⁸ Артамонова О.А. Могильник Саркела — Белой Вежи // МИА. — № 109. — С. 75, 112, 113; Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — Табл. XVIII, 7; Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — Рис. 103, 3.
- ²⁹ Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА. — 1949. — 8. — Табл. VII, 1—4; IX, 5. — С. 48, 96; Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 167—168. Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье VII — начала XI века. — Воронеж, 1995. — Рис. 24, 1—13.
- ³⁰ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — 74. — Рис. 30, 1; 69, 4—7; 76, 5; 89, 6; 100, 4. — С. 48, 51.
- ³¹ НМГУ. — № 23/247, 258, 267, 273, 277, 278, 279, 282, 589, 590, 591 та ін.
- ³² Георгиев П. Раннесредневековно селище в района на голямата базилика в Плиска // Плиска-Преслав. — София, 1981. — Т. 2. — С. 195; Манојловић-Николић В. Коштана индустрија в српском Подунављу (IX—XIII век) // История и культура древних и средневековых славян. Тр. VI Международ. конгр. славян. археологии. — М., 1999. — Т. 5. — Рис. 3, 49—56.
- ³³ Самбу И. Тувинские народные игры. — Кызыл, 1978 — С. 68; *Kabzińska-Stawarz I. Games of Mongolian Shepherds.* — Warsaw, 1991. — P. 19.
- ³⁴ Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. — М., 1960. — С. 141—147; Самбу И. — Указ. соч. — С. 68—84; Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. — М., 1988. — С. 56; *Kabzińska-Stawarz I. Op. cit.* — P. 17—28.
- ³⁵ Пецерева Е.М. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков // СМАЭ. — 1957. — 17. — С. 66.
- ³⁶ Макаренко А.А. Сибирский народный календарь. — Новосибирск, 1993. — С. 108.
- ³⁷ Максимов С. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила. — Кемерово, 1991. — С. 69.
- ³⁸ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. — Т. 3. — Ч. 1. — Стлб. 387—388.
- ³⁹ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 64.
- ⁴⁰ Срезневский И.И. Указ. соч. — Т. 1. — Стлб. 1019—1020.
- ⁴¹ Ляпушкин И.И. Указ. соч. — С. 115.
- ⁴² Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Указ. соч. — С. 48.
- ⁴³ *Kabzińska-Stawarz I. Op. cit.* — P. 18.
- ⁴⁴ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951. — С. 461—463; Кызласов Л.Р. Указ. соч. — С. 141—147.
- ⁴⁵ Самбу И. Указ. соч. — С. 69—70.
- ⁴⁶ Георгиев П. Указ. соч. — С. 195.
- ⁴⁷ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Зазн. праця. — С. 90—91.
- ⁴⁸ Шнорс Э.Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — Рис. 136; *Hensel W., Broniewska A. Starodawna Kruszwica / Od czasów najdawniejszych do roku 1271.* — Wrocław, 1961. — Ryc. 8,f

Одержано 14.02.2002

М.С. Сергеева

К ИСТОРИИ ИГРЫ В БАБКИ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматриваются астрагалы древнерусского времени, которые могли быть использованы для игр (найденные в комплексах и единичные астрагалы со следами дополнительной обработки), и возможный контекст их использования на территории лесостепного Поднепровья. Предполагается сакральное значение игровых астрагалов как магических символов изобилия и достатка и возможный обрядовый характер игр в астрагалы.

M.S. Sergeeva

TO THE HISTORY OF KNUCKLEBONES GAME IN KIEV RUS

The article touches upon the knuckles of the Ancient Rus period (both found in sets and single ones with the traces of additional processing), which could have been used for the games. The author also suggests another possible context of their usage on the territory of the forest-steppe Dnieper area. There also has been made a supposition about their sacral meaning as the magic symbols of wealth and prosperity and about possible ceremonial character of the knucklebones games.